

Ks. Brunon ZGRAJA*

ARKA NOEGO OBRAZEM KOŚCIOŁA W *ENARRATIONES IN PSALMOS* ŚW. AUGUSTYNA

Enarrationes in Psalmos, będące najobszerniejszym dziełem św. Augustyna i zarazem jedynym kompletnym wykładem psalmów w literaturze patrystycznej¹, nie cieszą się zbyt wielkim zainteresowaniem patrologów, czego dowodem jest wyczuwalny brak monograficznych opracowań tego dzieła zarówno w literaturze polskiej, jak i światowej². Niewiele uwagi, jak się wydaje, poświęcają temu dziełu także tłumacze Pisma Świętego. Jan Sulowski, autor polskiego przekładu *Enarrationes in Psalmos*, wysunął nawet tezę, że „żaden z naszych tłumaczy [psalterza] nie znał interpretacji Augustyna, bo gdyby ją znał, to w niezliczonych miejscach swego tłumaczenia musiałby wprowadzić zmiany”³. Tymczasem *Enarrationes in Psalmos*, określane mianem „sumy” teologicznej czasów patrystycznych⁴, stanowią do dziś niewyczerpaną kopalnię nauki teologicznej i prawd dotyczących życia duchowego⁵. Będące – zdaniem uczonych – najlepszą częścią przepowiadania Augustyna⁶, zadziwiają jednak nie tylko szerokim spektrum objaśnianych w nich kwestii dogmatyczno-moralnych, co przede wszystkim ich wyjaśnieniem i pogłębieniem za pomocą godnego podziwu bogactwa alegorycznych wywodów⁷. Augustyn, znając bowiem

* Ks. dr Brunon Zgraja – adiunkt w Katedrze Historii Kościoła i Patrologii na Wydziale Teologii Uniwersytetu Opolskiego; e-mail: zgrb@op.pl.

¹ Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin – Lublin 1998, 376.

² Por. E. Stanuła, *Od redakcji*, w: Św. Augustyn, *Objaśnienia Psalmów*, PSP 37, Warszawa 1986, 3-4.

³ J. Sulowski, *Wstęp*, w: Św. Augustyn, *Objaśnienia Psalmów*, PSP 37, s. 15.

⁴ Por. Stanuła, *Od redakcji*, s. 4.

⁵ Por. A. Trapè, *Święty Augustyn człowiek – duszpasterz – mistyk*, tłum. J. Sulowski, Warszawa 1987, 147.

⁶ Por. A. Olivar, *La predicación cristiana antigua*, Barcelona 1991, 354.

⁷ Por. C. Corsato, *Biblia w interpretacji Ojców Kościoła*, tłum. K. Kubis, Kraków 2007, 197; Sz. Pieszczoł, *Patrologia. Wprowadzenie w studium Ojców Kościoła*, Gniezno 1998, 114. Augustyn, który w swej twórczości nieustannie korzystał z Pisma Świętego, i który kilkakrotnie zastanawiał się nad sposobami jego interpretacji (czyni to m.in. w: *De unitate credendi* 3, PL 42, 68-69; *De Genesi ad litteram imperfectus liber* 2, 5, PL 34, 222; 3, 6, PL 34, 222; *De vera religione* I 50, PL 34, 165), choć twierdził, że wszyscy, którzy chcą poznać Stary i Nowy Testament powinni pamiętać, iż teksty Pisma Świętego są przekazywane na cztery sposoby: według historii, etiologii, analogii oraz alegorii (por. Augustinus, *De utilitate credendi* 3, PL 42, 68-69), to sam wykazywał raczej skłonność do alegorycznej jego interpretacji. Por. M. Simonetti, *Między dosłownością*

doskonale Pismo Święte⁸, a zarazem rozumiejąc obecny w nim świat rzeczy, obrazów, znaków i symboli, starał się, poprzez alegoryczną ich interpretację⁹, dać swoim wiernym w *Enarrationes in Psalmos*, w możliwie prostym¹⁰, a co ważniejsze – interesującym przekazie¹¹, wykładnię tajemnic chrześcijańskiej wiary, a tym samym ukazać natchnione księgi jako przewodnik w jej poznawaniu¹². Obrazowy charakter nauczania i związana z nim alegoryczna interpretacja bogatego w Biblii świata obrazów, symboli i znaków¹³, niejednokrotnie wyszukana i wyrosła z wybujałej wyobraźni Augustyna, a nierzadko i nieodpowiadająca wymogom współczesnej egzegezy¹⁴, to jednak wciąż otwarty, a zarazem niezwykle ciekawy obszar naukowej refleksji nie tylko nad *Enarrationes in Psalmos*, lecz nad całą spuścizną biskupa Hippony¹⁵.

a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej, tłum. T. Skibiński, Kraków 2000, 364; M. Pontet, *L'exégèse de St. Augustin predicateur*, Paris 1945, 45; T. Delamare, *Lorsque St. Augustin expliquait les Psaumes*, VS 82 (1950) 125.

⁸ Por. A. Gerstmann, *Św. Augustyn jako teolog, duszpasterz i człowiek*, RuT 2 (1930) 55.

⁹ Alegoryczne tłumaczenie Pisma Świętego nie jest, jak by się mogło wydawać, dowolną parafrazą, ani także improwizacją na dany temat. Jest to, jak nieraz wspomina Augustyn, praca umysłu, na którą składa się przestudiowanie zagadnienia i przemyślenie go na modlitwie, por. Sulowski, *Wstęp*, s. 25.

¹⁰ Por. M. Cytowska – H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1994, 141-142. Zdaniem C. Campenhausena (*Ojcowie Kościoła*, tłum. K. Wierszyłowski, Warszawa 1998, 302), Augustyn miał „rzadki dar, wypływający z w wolności i wewnętrznej pewności, żeby rzeczy najgłębsze wypowiadać w sposób zrozumiały, skomplikowane – w sposób prosty, a prostych nigdy nie podawać w sposób banalny”.

¹¹ Konieczność bycia rozumianym przez prosty lud, skłaniała Augustyna do częstego posługiwania się obrazami i przykładami, które zawsze są zadziwiające i niezapomniane. Por. Trappé, *Święty Augustyn*, s. 146.

¹² Por. D.S. Chidester, *The Symbolism of Learning in St. Augustine*, HTR 76 (1983) 73-90; J. Sulowski, *Wstęp*, s. 24-25; M. Fiodorowicz, *Teologia Ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą*, tłum. W. Szymona, Kraków 2009, 145.

¹³ Por. E. Staniek, *Wielcy mówcy Kościoła: św. Augustyn*, MH 173 (1998) 52.

¹⁴ Alegoreza choć niejednokrotnie wypływająca z wybujałej wyobraźni, nigdy nie była jednak przypadkowa. Wiązała się bowiem z kontekstem historyczno-kulturowym, w którym powstała, oraz wynikała z konkretnych założeń metodologicznych, nieco odmiennych od przyjmowanych dzisiaj, a co najważniejsze – stosowana była zawsze z uwzględnieniem nadrzędnej zasady zgodności z duchem Pisma i regułą Kościoła. Por. J.H. Bantley, *Historia interpretacji. Interpretacja wczesnochrześcijańska*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. B. M. Metzger – M.D. Coogan, tłum. zbior. Warszawa 1996, 223; K. Bardski, *Patrystyczna egzegeza alegoryczna – użycie czy nadużycie tekstu biblijnego?*, VoxP 23 (2003) t. 44-45, 59; M. Starowieyski, *Egzegeza Ojców Kościoła*, AK 115 (1990) 28; E. Staniek, *Komentarz do Pisma świętego jedną z form modlitwy patrystycznej*, TST 8 (1981) 173-174. Zdaniem Augustyna, „jest rzeczą pożyteczną znajdowanie w niejasnych miejscach Pisma Świętego – obecnych w nim z woli Bożej dla naszego ćwiczenia – wiele znaczeń, tak że jeden rozumie je tak, drugi inaczej; wszystkie one muszą jednak być zgodne ze zdrową nauką wiary” (*Epistula* 149, 3, 34, PL 33, 644: „Utile est autem ut de obscuritatibus divinarum Scripturarum, quasi exercitationis nostrae causa Deus esse voluit, multae inveniantur sententiae, cum aliud alii videtur, quae tamen omnes sanae fidei doctrinaeque concordent”, tłum. własne).

¹⁵ Por. L. Cillernelo, *Origen del simbolismo del numero siete en S. Augustin*, CD 165 (1953) 501-511; M. Andokova, *Le symbolism de l'eau dans les dix Tractatus in primam epistolam Iohannis*

Język przenośni, pozwalający łatwiej i przystępniej mówić o rzeczywistości niedającej się ująć w kategoriach logiki i precyzyjnych pojęć¹⁶, wydaje się być niezwykle pomocny w objaśnianiu wielu kwestii dogmatycznych, w tym także i tajemnicy Kościoła¹⁷. Nie dziwi zatem fakt, iż Augustyn, dostosowując w *Enarrationes in Psalmos* swój przekaz do zdolności percepcyjnych powierzonych jego pasterskiej pieczy wiernych¹⁸, objaśniał, wykraczając często poza możliwości objęcia słowem, istotę bosko-ludzkiej rzeczywistości Kościoła na sposób metaforyczny, za pomocą języka symbolu i figur czerpanych z Pisma Świętego. Oznacza to, iż nadawał on eklezjologiczną treść biblijnym postaciom, wydarzeniom, motywom z przypowieści ewangelicznych, a także biblijnym tematom topograficznym i kosmicznym¹⁹. Ukazanie owej treści, a tym samym prezentacja powstałej w kluczu alegorycznym eklezjologicznej refleksji Augustyna dokonanej w *Enarrationes in Psalmos*, będzie stanowić cel niniejszego artykułu, którego motyw, ze zrozumiałych względów, ograniczony zostanie do jednej tylko figury biblijnej – arki Noego.

ad Parthos de saint Augustin, Grenoble 2002; H. Rondet, *Le symbolisme de la mer chez saint Augustin*, w: *Augustinus Magister. Congrès International Augustinien* (Paris, 21-24 septembre 1954), Paris 1954, 691-701; R.S. Vergés, *La Encarnación del Verbo y la Iglesia en San Augustin. Teologia de simbolos biblico-elesiales*, EE 42 (1967) 73-112; D. Sanchis, *Le Symbolisme communautaire du Temple chez Saint Augustin*, RAM 37 (1961) 137-147; G. Laveré, *Metaphor and Symbol in St. Augustine's „De civitate Dei”*, w: *Augustine*, ed. J. Dunn – I. Harris, Cheltenham 1997, 370-388; S. Barbone, *El número en Augustin*, „Augustinus” 44 (1999) 35-49; M. Cieśluk, *Symbolika ptaków w „Enarrationes in Psalmos” św. Augustyna*, VoxP 28 (2008) t. 52/1, 87-107.

¹⁶ Por. A. Blaise, *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg 1955, 34.

¹⁷ Por. C.S. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2010, 7.

¹⁸ Por. G. Bardy, *Święty Augustyn człowiek i dzieło*, tłum. Z. Kobylańska, Warszawa 1955, 194.

¹⁹ Misterium Kościoła tłumaczy Augustyn także przy pomocy: arki Noego (por. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 28, 10, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 38, Turnhout 1956, 171; 86, 3, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 39, Turnhout 1956, 1201), łodzi (por. tamże 9, 29, CCL 38, 71; 54, 24, CCL 39, 674; 92, 7, CCL 39, 1299; 106, 7, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 40, Turnhout 1956, 1574; 106, 12, CCL 40, 1577-1578), przybytku Boga na ziemi (por. tamże 41, 9, CCL 38, 466; 42, 4, CCL 38, 476-477), winnicy (por. tamże 103(1), 11, CCL 40, 1484), ziemi spragnionej Boga (por. tamże 103(1), 17, CCL 40, 1489; 108, 18, CCL 40, 1594), rydwanu Chrystusa (por. tamże 67, 24, CCL 39, 887), białej szaty Chrystusa (por. tamże 44, 22, CCL 38, 509; 50, 12, CCL 38, 608; 132, 9, CCL 40, 1932; 147, 23, CCL 40, 2159), góry świata (por. tamże 42, 4, CCL 38, 477; 42, 5, CCL 38, 477; 44, 33, CCL 38, 516; 98, 14, CCL 39, 1391), miasta na górze (por. tamże 47, 2, CCL 38, 539; 57, 9, CCL 39, 716), Jerozolimy (por. tamże 78, 4, CCL 39, 1101-1102; 131, 21, CCL 40, 1922), Syjonu (por. tamże 75, 3, CCL 39, 1038; 98, 4, CCL 39, 1381; 128, 10, CCL 40, 1887), namiotu pielgrzymów (por. tamże 42, 4, CCL 38, 477; 95, 2, CCL 39, 839; 131, 13, CCL 40, 1918; 134, 2 CCL 40, 1938), firmamentu (por. tamże 47, 1, CCL 38, 538), ziemi skropionej krwią Abła (por. tamże 39, 13, CCL 38, 435), Sary i Rebeki (por. tamże 112, 8, CCL 40, 1634; 126, 8, CCL 40, 1863), Piotra (por. tamże 93, 22, CCL 39, 1323; 108, 18, CCL 40, 1593; 118 (13) 3, CCL 40, 1706), Ewy (por. tamże 40, 10, CCL 38, 456; 126, 7- 8, CCL 40, 1862-1863), gołębiczy (por. tamże 67, 20, CCL 39, 883), księżycy (por. tamże 8, 9, CCL 38, 53; 10, 3-4, CCL 38, 75-77; 71, 10, CCL 39, 979; 71, 11, CCL 39, 979; 120, 12, CCL 40, 1797-1798), pola (por. tamże 108, 18, CCL 40, 1593-1594) i klepiska (por. tamże 8, 1, CCL 38, 49; 25, 5, CCL 38, 144; 80, 1, CCL 39, 1120).

1. Chrystologiczno-soteriologiczny wymiar symboliki arki Noego.

Jednym z najczęściej przywoływanych przez autorów epoki patrystycznej obrazem Kościoła, pozwalającym na jego poznanie i zrozumienie, była arka Noego²⁰. Alegoria ta, wyprowadzona z biblijnego tekstu²¹, nie była jednak jedynym skojarzeniem, jakie wysnuwali Ojcowie Kościoła z medytacji nad Pismem Świętym. Karl Rahner, który badał bogatą symbolikę arki Noego jako statku zbawienia, wyrażał bowiem przekonanie, iż arka, będąca w pierwszym rzędzie typem Kościoła, symbolizowała także drzewo krzyża oraz chrzest²².

Rozbudowana symbolika arki Noego jest zauważalna także u Augustyna. Zbudowana według proporcji ludzkiego ciała, była bowiem, według biskupa Hippony, nie tylko profetyczną zapowiedzią Kościoła, ale także i Chrystusa²³. Co więcej, w uwydatnionym w opisie arki motywie otwartych z boku drzwi dostrzegał Augustyn przebity bok ukrzyżowanego Chrystusa, z którego wypływają sakramenty Kościoła²⁴, zaś w nie podlegającym rozkładowi drewnie arki widział świętych, którzy należą do Chrystusa²⁵.

²⁰ Por. J. Daniélou, *Sacramentum futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*, Paris 1950, 53-94; J.P. Lewis, *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1968; K. Bardski, *W Kościele – poza Kościołem. Alegoryczna eklezjologia biblijna tradycji chrześcijańskiej*, WST 18 (2005) 163; W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, 13.

²¹ Literatura patrystyczna widziała w arce Noego typ Kościoła za 1P 3, 20. Por. S. Łach – H. Wegner, *Arka Noego*, EK I 921; *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. S. Łach, Poznań – Warszawa 1962, 275; M. Peter, *Księga Rodzaju*, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, t. 1, red. M. Peter, Poznań 1991, 19. Symbol Kościoła widział w arce Noego oprócz Augustyna także Cyprian (*Epistula ad Magnum* 2, PL 3, 1140) oraz Hilary z Poitiers (*Tractatus mysteriorum* I 13, ed. J.P. Brisson, SCh 19, Paris 1967, 100).

²² Por. K. Rahner, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1964, 506. F. Gryglewicz (*Listy Katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959, 224) i E. Szymanek (*Wykład Pisma Świętego Nowego Testamentu*, Poznań 1990, 463), komentując 1P 3, 20, są zdania, iż arka Noego na wodach potopu była dla św. Piotra typem chrztu. Na arkę Noego jako typ sakramentu chrztu wskazuje także X. Léon-Dufour (por. *Arka*, w: tenże, *Słownik Nowego Testamentu*, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1986, 145) oraz *Katechizm Kościoła Katolickiego* (nr 1219). W literaturze wczesnego Kościoła na arkę jako symbol chrztu wskazują m.in. Tertulian (*De baptismo* 8, PL 1, 1208-1209) oraz Cyryl Jerozolimski (*Catecheses ad illuminandos* III 2, 5, PG 33, 432-433). Z kolei u Justyna (*Dialogus cum Tryphone Iudaeo* 138, 2, PG 6, 563), teologiczne znaczenie arki po raz pierwszy zostało powiązane ze zbawczym drzewem Chrystusowego krzyża. Por. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989, 19 (*Arka [Noego]*).

²³ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XV, 26, ed. B. Dombart – A. Kalb, CCL 48, Turnhout 1955, 493-494.

²⁴ Por. tamże, CCL 48, 493; tenże, *In Joannis evangelium tractatus CXXIV* 120, 2, ed. R. Willem, CCL 36, Turnhout 1954, 661.

²⁵ Por. tamże 6, 19, CCL 36, 63; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska – P. Pachciarek – R. Turzyński, Warszawa 1990, 387.

2. Eklezjalny charakter symboliki arki Noego.

a) **Arka Noego – *Ecclesia universalis***. Wymienione skojarzenia, występujące w dziele *O państwie Bożym* oraz w *Homiliach na Ewangelię św. Jana*, nie znajdują, jak należałoby oczekiwać, uzupełnienia w obfitującym w alegoryczne interpretacje *Enarrationes in Psalmos*. W dziele tym odnosi bowiem Augustyn arkę Noego wyłącznie do rzeczywistości Kościoła, czyniąc z niej tym samym jeden z głównych motywów służących przybliżeniu słuchaczom kazań jego tajemnicy.

Arka Noego, będąca w *Enarrationes in Psalmos* obrazem Kościoła²⁶, odsłania jednak jego naturę dopiero w powiązaniu z alegoryczną wykładnią wydarzeń związanych z arką i biblijnym potopem, opisanych w Księdze Rodzaju (6, 9 - 8, 8). Figura arki – symbolu Kościoła, będącej w czasie potopu jedynym środkiem ocalenia, mogłaby bowiem, jak się wydaje, bez uwzględnienia niektórych szczegółów zawartych w biblijnym opowiadaniu o potopie, odczytanych w duchu alegorycznym, być pomocna Augustynowi jedynie w ukazaniu Kościoła jako miejsca, a zarazem koniecznego środka do osiągnięcia zbawienia. Świadomość ograniczonych możliwości interpretacyjnych jakie daje figura biblijnej arki Noego, skłoniła zatem Augustyna do podkreślenia między innymi faktu, iż w arce zostały zamknięte wszystkie zwierzęta leśne²⁷. Szczegół ten, na który zwraca uwagę Augustyn w trzecim kazaniu objaśniającym Psalm 103, pozornie mało znaczący, dzięki alegorycznej interpretacji, jaką nadaje mu biskup Hippony, stanowi dość ważny element przybliżający jego słuchaczom rzeczywistość Kościoła. Zwierzęta leśne wprowadzone do arki, symbolizujące – zdaniem Augustyna – pogan, mają bowiem uświadamiać słuchaczom jego kazań, iż do wspólnoty Kościoła należą także ludzie wywodzący się spośród narodów pogańskich. Taka interpretacja wydarzenia wprowadzenia zwierząt leśnych do arki Noego pozwala zaś wnioskować o powszechności Chrystusowego Kościoła, co wyraźnie uzmysławia Augustyn swoim wiernym, odnosząc zamknięcie wszystkich rodzajów zwierząt do Kościoła jako wspólnoty tworzonej przez wszystkie narody świata:

„Przez zwierzęta leśne rozumiemy pogan, i Pismo Święte poświadcza to w wielu miejscach. Jednakże [...] w arce Noego, przez którą wyobrażony był Kościół, jak o tym nikt nie wątpi, nie byłyby zamknięte wszystkie rodzaje zwierząt, gdyby przez ową jedność powiązania nie były oznaczone wszystkie narody (por. Rdz 7, 2. 14)”²⁸.

²⁶ Por. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 103(3), 2, CCL 40, 1499.

²⁷ Por. tamże, CCL 40, 1500.

²⁸ Tamże, CCL 40, 1499: „Bestias silvae, gentes intellegimus; et multis hoc locis Scriptura testatur. Sed tamen [...] in arca Noe, qua nemo nostrum dubitat Ecclesiam esse praefiguratam, non includerentur omnia genera animalium, nisi in illa unitate compaginis omnes gentes significarentur”, tłum. J. Sulowski, PSP 41, Warszawa 1986, 32.

Zasygnalizowana dzięki alegorycznej interpretacji wydarzenia wprowadzenia do arki zwierząt leśnych kwestia powszechności Kościoła Chrystusowego, pozostaje ściśle powiązana z tym, co stanowi istotę jego działalności, a mianowicie głoszeniem Ewangelii i sprawowaniem sakramentów. Nie bez znaczenia jest zatem umieszczenie przez Augustyna w analizowanym komentarzu do Psalmu 103, w kontekście arki Noego jako obrazu Kościoła, epizodu z Dziejów Apostolskich (10, 1-23), mówiącego o danej Piotrowi przez Boga wizji, przedstawiającej spuszczone z nieba naczynie pełne najrozmaitszych zwierząt, które mają zaspokoić jego głód. Wprawdzie fakt ich spożycia przez Piotra – skałę, którą, jak podkreśla Augustyn, jest także Kościół²⁹, zapowiada bez wątpienia przyjęcie do grona Kościoła wszystkich narodów, a tym samym wypełnienie się w Kościele tego wszystkiego, co zapowiedziane zostało przez arkę³⁰, to wspomniane wydarzenie z Jaffy posłużyło Augustynowi jednak nie tylko do zobrazowania powszechnego charakteru Kościoła. Biskup Hippony, mówiąc bowiem o Piotrze, który zabijał i zjadał wszystkie zwierzęta dane mu przez Boga na półmisku, wskazuje tym samym na konieczność nawrócenia pogańskich narodów, bez którego nie jest możliwe ich przyjęcie do Chrystusowego Kościoła:

„wszystkie na półmisku, wszystkie zabijał i zjadał Piotr; Piotr to skała, skała zaś to Kościół. Co znaczy zabijać i zjadać? Zabijać w nich to, czym byli i do swojego wnętrza przyjmować. Zniechęciłeś poganina do świętokradztwa, zabiłeś to, czym był”³¹.

Spożycie przez Piotra wszystkich zwierząt po uprzednim ich zabicu, czyli nawróceniu, o którym – jak należy sądzić – jest mowa w powyższym fragmencie, należy rozumieć jako wcielenie wszystkich narodów w organizm Kościoła. Dokonuje się ono poprzez sakrament chrztu, co wyraźnie podkreśla Augustyn w analizowanym komentarzu do Psalmu 103 mówiąc: „udzieliwszy sakramentu Chrystusowego, wcieliłeś do Kościoła, czyli spożyłeś”³². Fakt przynależności do Kościoła poprzez chrzest w imię Trójcy Świętej komunikuje Augustyn również wtedy, gdy objaśnia wydarzenie z Jaffy, mówiące o trzykrotnym spuszczeniu naczynia ze zwierzętami: „naczynie po trzykroć spuszczone oznacza, że powiedziane zostało apostołom: «Idźcie, chrzcząc wszystkie narody w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego» (Dz 28, 19)”³³.

Epizod z Dziejów Apostolskich został wykorzystany przez Augustyna także w celu podkreślenia faktu, iż owo nawrócenie narodów, którego konsekwencją

²⁹ Por. tamże, CCL 40, 1500.

³⁰ Por. tamże, CCL 40, 1499.

³¹ Tamże, CCL 40, 1500: „omnes omnes in disco, omnes mactat et manducat Petrus; quia Petrus petra, petra Ecclesia. Quid est mactare et manducare? Occidere in eis quod errant”, PSP 41, 32.

³² Tamże: „Dissuasisti pagano sacrilegia, occidisti quod erat; dato sacramento Christi incorporasti Ecclesiae, manducasti”, PSP 41, 32.

³³ Tamże: „submissum de coelo vas hoc significat, quia dictum est Apostolis: *Ite, baptizate omnes gentes in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti*”, PSP 41, 32-33.

jest chrzest, a tym samym wszczęcie w organizm Kościoła, dokonuje się dzięki głoszeniu przez Kościół całemu światu czterech Ewangelii:

„Wtedy to ujrzał jakieś naczynie w rodzaju płótna spuszczonego z nieba za cztery rogi. Były w nim wszelkiego rodzaju zwierzęta, bestie każdego gatunku. [...] Naczynie spuszczone za cztery rogi, to świat mający cztery strony. Owe cztery strony Pismo często wymienia jako wschód, zachód, północ i południe. A dlatego, że cały świat został wezwany, powstały spisane cztery Ewangelie”³⁴.

Oznacza to, iż w całym zbawczym posługiwaniu Kościoła, proklamacja Ewangelii pełni rolę priorytetową. Umożliwia ona bowiem nie tylko jego rozwój ilościowy i przestrzenny, co uświadamia całej ludzkości dar zbawienia, które uobecnia się w Kościele Chrystusowym.

b) Arka Noego – *Ecclesia formosa*. Przedstawiona powyżej Augustynowa refleksja eklezjologiczna nie wyczerpuje wszystkich treści, jakie zawiera komentarz do Psalmu 103. Należy bowiem zauważyć, iż zwierzęta leśne jako główny motyw wspomnianego komentarza określa drobny szczegół, który dopełnia Augustynową wizję Kościoła. Chodzi o fakt, że wszystkie zwierzęta leśne piją z wód, które przepływają pośrodku gór³⁵, co w interpretacji Autora *Enarrationes in Psalmos* oznacza, iż wszystkie narody mają dostęp do wody³⁶, czyli głoszonej przez góry, a więc apostołów i ich następców³⁷, Prawdy pochodzącej od samego Boga. Prawda ta głoszona w atmosferze zgody i miłości jako autentyczna nauka Boża, zawiera zaś wskazania, których realizacja gwarantuje wieczne zbawienie:

„Otóż, ażeby pośrodku gór przepływały wody, posłuchaj głosu góry: «Bóg pokoju», powiada, «niech sprawi, byście do siebie te same żywili uczucia» (Rz 15, 5), a znowu: «Abyście byli jednomyślni, i by nie było wśród was rozłamów» (1Kor 1, 10). Czujesz to, co ja czuję: pośrodku płynie woda. Nie ma niejako czegoś własnego, ani ty nie masz czegoś swojego. Prawda niechaj nie będzie ani moją własnością ani twoją, żeby była i twoja i moja. [...] Nie było żadnej niezgody gór o wodę, ale pokój zgody, i społeczność miłości. Kto by jednak chciał co innego głosić, to już ze swojego by przemawiał, a nie ze środka. I posłuchaj, co powiedziano o takim, już przez tego, który w dolinie wy-

³⁴ Tamże, CCL 40, 1499-1500: „Tunc vidit vas quoddam veluti linteum quatuor lineis submitti de coelo, ubi erant omnia animalia, omnis generis bestiae [...]. Discus qui quatuor lineis continebatur, orbis terrarum erat in quatuor partibus. Has quatuor partes saepe Scriptura commemorat, orientem et occidentem, aquilonem et meridiem. Ideo quia totus orbis per Evangelium vocabatur, quatuor Evangelia conscripta sunt”, PSP 41, 32.

³⁵ Por. tamże, CCL 40, 1499.

³⁶ Por. tamże 103(2), 11, CCL 40, 1497: „nec quisque aquas quasi proprias et suas habebat. Si enim non sunt in medio, quasi privatae sunt, non publice fluunt”, PSP 41, 29: „nikt nie uważał wody za własność i coś swojego. Bo jeżeli nie jest ona pośrodku, jest niejako prywatna, a nie ogólnie dostępna”.

³⁷ Por. tamże 103(2), 8, CCL 40, 1495; 103(2), 11, CCL 40, 1497.

puścił źródło: «Kto mówi kłamstwo, mówi od siebie» (J 8, 44). [...] Popatrz też w jaki sposób nie chciał [Apostoł] pokładać ufności w górze, żeby ta przypadkiem nie oddaliła się od wód, przepływających przez środek, i nie zaczęła przypadkiem czegoś własnego wylewać. [...] «Ale gdybyśmy nawet my lub anioł z nieba głosił wam Ewangelię inną od tej, którą wam głosiliśmy, niech będzie przeklęty» (Ga 1, 8). Jeżeli przyszlaby góra, głosząca coś innego, niech będzie wyklęta. [...] Woda pośrodku została ludziom dana: przykazania Boże: woda pośrodku, woda w pewnym sensie ogólnie dostępna, jak powiedzieliśmy wam, kochani, była dostępna bez zasadzki, bez winy, bez mułu płynęła. Gdyby zawsze używano do picia tej wody, zawsze miałyby się życie³⁸.

Wypada zatem stwierdzić, że w pojęciu Augustyna Kościół ma być miejscem, w którym zaznajamia się wszystkich jego członków z Prawdą, będącą gwarantem zbawienia, której nauczanie w Kościele winno być wolne od jakichkolwiek zafałszowań bądź przemilczeń.

Opisywanie rzeczywistości Kościoła za pomocą arki Noego i związanych z nią starotestamentowych wydarzeń, pozwoliło Augustynowi także na poruszenie w komentarzu do Psalmu 8 kwestii kondycji moralnej ziemskiej społeczności Kościoła. Wprawdzie poznanie przez wyznawców Chrystusa Prawdy rodzi jednocześnie imperatyw moralny prowadzenia życia, mającego stać się świadectwem przynależności do Chrystusa i Kościoła, to życiowy realizm kazał Augustynowi widzieć Kościół jako społeczność ludzi zarówno świętych jak i grzesznych. Świadomość tego faktu ilustruje biskup Hippony stwierdzeniem, iż w arce Noego, czyli w Kościele, znajdowały się oprócz zwierząt czystych, także i zwierzęta nieczyste. Zdaniem Augustyna, Kościół przez cały czas, aż do dnia ostatecznego sądu, składa się bowiem nie tylko z owiec i wołów – zwierząt czystych, to znaczy świętych ludzi świeckich i świętych kapłanów, ale i ze zwierząt polnych, ptactwa powietrznego oraz ryb morskich, które jako zwierzęta nieczyste obrazują ludzi grzesznych³⁹. Ludziom świętym – owcom i wołom, nie poświęca Augustyn zbyt wiele miejsca w analizowanym komentarzu do Psalmu 8, określając ich jedynie jako „przynoszących owoce niewinności, czy też pracujących, ażeby ziemia zaowocowała, czyli,

³⁸ Tamże, CCL 40, 1497-1498: „At vero ut inter medium montium fluant aquae, audi vocem montis: *Deus, inquit, pacis det vobis idipsum sapere in invicem. Et iterum: Ut idipsum sapiatis omnes, et non sint in vobis schismata. Quod sentio, sentis; in medio fluit aqua: non habeo quasi privatum meum, nec tu privatum tuum. Veritas nec mea sit propria, nec tua, ut et tua sit et mea [...]* nulla de aquis discordia montium, sed pax consensionis, et societas caritatis: si quis autem vellet aliud praedicare, iam de suo praedicaret, non de medio. Et audi quid de illo dicatur ab ipso qui emisit fontes in convallibus: *Qui loquitur mendacium, de suo loquitur. [...]* Et vide quemadmodum noluerit de monte praesumi: ne forte mons discedat ab aquis per medium currentibus, et aliquid proprium velit influere. [...] *Licet si nos, aut angelus de coelo annuntiaverit vobis praeterquam quod accepistis; anathema sit. Si veniat mons aliud evangelizans, anathemetur. [...]* Media aqua posita erat hominibus, praeceptum Dei: aqua media, aqua quodam modo publica, sine fraude valebat, quod diximus Caritati vestrae, sine labe, sine coeno fluebat. Si ipsa aqua semper biberetur, semper viveretur”, PSP 41, 29-30.

³⁹ Por. tamże 8, 13, CCL 38, 55-56.

żeby ludzie żyjący tylko życiem cielesnym, zostali odrodzeni do duchowej płodności⁴⁰. Grupę drugą – zwierzęta nieczyste – opisuje z kolei Augustyn w następujących słowach:

„Przez zwierzęta polne w sposób bardzo odpowiedni można rozumieć ludzi, którzy rozkoszują się zmysłowymi radościami, którzy nie podejmują się niczego, co jest uciążliwe i wymagające wysiłku. Polem bowiem jest także szeroka droga prowadząca na zatracenie (por. Mt 7, 13). Abel również został zabity na polu (por. Rdz 4, 8). Dlatego należy się obawiać, aby ten, kto schodzi z góry sprawiedliwości Boga [...], wybiera swobodę i łatwość rozkoszy zmysłowych, nie został zabity przez diabła. Spójrz więc teraz na ptactwo powietrzne, pełne pychy. O nim powiedziano: «podnieśli ku niebu usta swoje» (Ps 72, 9). Spójrz, jak wysoko unosi wiatr tych, którzy powiadają: «Będziemy uwielbiać nasze języki, wargi nasze są u nas, któż jest Panem naszym?» (Ps 11, 5). Przyjrzyj się także rybom morskim, czyli żadnym rzeczy ciekawych, które przemierzają szlaki morskie, to jest poszukują w dalekim świecie rzeczy doczesnych. Te, niczym szlaki na morzu, szybko znikają i giną. Woda znowu je zalewa, woda, która poddaje się okrętom, czyli czemuś po niej chodzącemu lub pływającemu. Nie powiedział bowiem tylko: przechodzą szlaki morskie, ale «przemierzają», wskazując na uporczywe dociekanie tych, którzy poszukują rzeczy próżnych i przepływających obok nas⁴¹.

Jak zatem nie trudno zauważyć, do Kościoła należą „nie tylko owce i woły, czyli dusze świętych wiernych, czy to wśród ludu, czy też kapłanów, lecz także zwierzęta rozkoszy, ptactwo pychy oraz ryby ciekawości⁴². Innymi słowy, społeczność Kościoła oprócz ludzi świętych stanowią także wszyscy owładnięci pożądlivością ciała, pożądlivością oczu i pychą, czyli ci, którzy bardziej miłują rzeczywistość ziemską niż Boga⁴³.

⁴⁰ Tamże 8, 12, CCL 38, 55: „vel innocentiae fructum dantes, vel etiam operantes ut terra fructificet, id est, ut terreni homines ad spiritalem ubertatem regenerentur”, tłum. J. Sulowski, PSP 37, Warszawa 1986, 98.

⁴¹ Tamże 8, 13, CCL 38, 56: „Pecora enim campi congruentissime accipiuntur homines in carnis voluptate gaudentes, ubi nihil arduum, nihil laboriosum ascendunt. Campus est enim etiam lata via, quae ducit ad interitum; et in campo Abel occiditur. Quare metuendum est, ne quisque descendens a montibus iustitiae Dei, latitudines et facilitates voluptatis carnalis eligens, a diabolo trucidetur. Vide nunc etiam volucres coeli, superbos, de quibus dicitur: *Posuerunt in coelum os suum*. Vide quam in altum vento portentur, qui dicunt: *Linguam nostram magnificabimus, labia nostra apud nos sunt, quis noster Dominus est*. Intuere etiam pisces maris, hoc est curiosos qui perambulant semitas maris, id est, inquirunt in profundo huius saeculi temporalia, quae tamquam semitae in mari tam cito evanescent et intereunt, quam rursus aqua confunditur, postquam transeuntibus locum dederit vel navibus, vel quibuscumque ambulatibus aut natantibus. Non enim ait tantum: *Ambulant semitas maris*; sed, *perambulant* dixit; ostendens pertinacissimum studium inania et praeterfluentia requirementium”, PSP 37, 99.

⁴² Tamże, CCL 38, 57: „non solum scilicet oves et boves, id est sanctae animae fidelium, vel in plebe, vel in ministries”, PSP 37, 100.

⁴³ Por. tamże, CCL 38, 56.

Świadomość grzeszności niektórych członków Kościoła, jak również duszpasterska troska o zbawienie wiernych, kazały biskupowi Hippony, w kontekście rozważań na temat arki – symbolu Kościoła, zaapelować do słuchaczy swoich kazań, będących jednocześnie członkami Kościoła, by starali się być ludźmi świętymi, za jakich uważa owce i woły: „starajmy się, byśmy byli [...] owcami i wołami, a nie [...] zwierzętami polnymi, ptactwem powietrznym lub rybami morskimi”⁴⁴. Zachęta ta, u podstaw której leży obowiązek wierności zobowiązaniom wynikającym z przyjętego sakramentu chrztu, każe nam zatem widzieć także Kościół jako wspólnotę wiernych, zobowiązanych do nieustannej walki z grzechem, a tym samym do coraz to większej doskonałości moralnej. Co więcej, wezwanie do świętości, choć w pierwszym rzędzie wskazuje na indywidualny charakter procesu nabywania osobistej doskonałości, to jednak nie jest pozbawione również wymiaru wspólnotowego. Proces moralnego doskonalenia, będący bowiem w głównej mierze owocem osobistego zaangażowania w realizację Bożych wskazań, dokonuje się także przy współdziałaniu ludzi świętych. Nazwani bowiem przez Augustyna owcami i wołami, są bowiem tymi, którzy dzięki świętości swojego życia, jak również poprzez głoszenie Ewangelii, sprawiają, że „ludzie żyjący tylko życiem cielesnym, zostają odrodzeni do duchowej płodności”⁴⁵. Wezwanie do stawiania się owcami i wołami, to zatem nic innego jak zachęta do zaangażowania się w głoszenie Ewangelii i oddziaływania na członków Kościoła przykładem chrześcijańskiego życia. Co więcej, można powiedzieć, że apelowanie Augustyna o świętość życia jest nie tyle przypomnieniem o konieczności troski o własne zbawienie, co uświadomieniem całej wspólnoty Kościoła współodpowiedzialności za zbawienie innych. Stwierdzenie to, które nie pozostaje bez wpływu na konstruowaną w oparciu o *Enarrationes in Psalmos* Augustynową wizję Kościoła, każe nam go widzieć jako wspólnotę wyznawców Chrystusa, których znamionować winna świadomość współodpowiedzialności za zbawienie bliźnich, mobilizująca do coraz to wierniejszego wypełniania woli Bożej wyrażonej w Jego przykazaniach i do podejmowania trudu głoszenia Ewangelii. Tego rodzaju działania byłyby zaś bez wątpienia wyrazem istniejącego w Kościele przekonania o wartości świadectwa świętości życia i potrzebie głoszenia Słowa Bożego.

Na ubogacenie refleksji eklezjologicznej pozwoliła Augustynowi także dokonana w *Objaśnieniu Psalmów* interpretacja wydarzenia budowania arki Noego z drzew ciosanych. Drzewa te, które według biskupa Hippony wykazują podobieństwo do kamieni ciosanych, oznaczają chrześcijan, którzy na fundamencie jakim jest Chrystus, swoim postępowaniem, a więc okazywaną Bogu wiernością w różnych sytuacjach życiowych oraz świętością życia, wznoszą budowlę Kościoła:

⁴⁴ Tamże, CCL 38, 57: „nos demus operam ut [...] oves aut boves; non [...] aut pecora campi, aut volucres coeli, aut pisces maris”, PSP 37, 100.

⁴⁵ Tamże 8, 12, CCL 38, 55: „ut terreni homines ad spiritalem ubertatem regenerentur”, PSP 37, 98.

„Zatem fundamentem i kamieniem węgielnym jest On. [...] Czy ta budowla teraz woła z waszych serc? Dokonuje tego cudowna ręka Boga nawet przez posługę naszego języka, żebyście pasowali do konstrukcji tej budowli. Wszak nie bez podstawy również i z drzew ciosanych budowana była arka Noego (por. Rdz 6, 14), która przecież była obrazem Kościoła. Co znaczy ciosać? Zważcie na podobieństwo kamieni ciosanych; podobnie ma być z chrześcijaninem. Podczas wszelkiego doświadczenia chrześcijanin nie upada; choć jest popychany, że niejako odwraca się, pada. Wszak kamień ociosany w kwadrat, stoi na którąkolwiek stronę go obrócisz. Zdawało się, że męczennicy upadają, kiedy ich bito. Co jednak głosi pewien werset pieśni? «Sprawiedliwy choć upadnie nie potłucze się, ponieważ Pan podtrzyma jego rękę» (Ps 36, 24). W taki zatem sposób ociosani bądźcie, gotowi oprzeć się wszelkim pokusom. Cokolwiek na was spadnie, niech was nie wyrwaca. Niech wszelki przypadek spotka cię stojącym. Podniesiony też zostaniesz na tę budowlę uczuciem pobożności, szczerą religijnością, przez wiarę, nadzieję i miłość. A zatem budowanie jest postępowaniem. W miastach ziemskich co innego jest stawianie budynków, a czym innym mieszkańcy zamieszkujący budynki. Te miasto jest budowane ze swoich obywateli, oni są kamieniami. Kamienie zaś są żywe⁴⁶.

Stwierdzenie to choć ważne dla konstruowania zawartego w *Enarrationes in Psalmos* obrazu Kościoła, nie oddaje jednak istoty przytoczonej powyżej wypowiedzi Augustyna. Autor *Objasnień Psalmów* nie wyraża bowiem tylko przekonania, że Kościół jest wspólnotą ludzi, którzy nigdy nie ulegają pokusom, przez co dają wyraz swojej świętości. Wręcz przeciwnie. Dla biskupa Hippony Kościół jest wspólnotą dynamiczną, będącą wciąż w drodze do świętości. Porównanie chrześcijan, którzy budują Kościół do kamieni ciosanych, a więc do ludzi, którzy zawsze dochowują wierności Bogu, wykorzystuje bowiem Augustyn do zaapelowania do swoich wiernych, by sami byli kamieniami ciosanymi: „Zważcie na podobieństwo kamieni ciosanych; podobnie ma być z chrześcijaninem⁴⁷. Stwierdzenie, „podobnie ma być z chrześcijaninem” – co

⁴⁶ Tamże 86, 3, CCL 39, 1200-1201: „Ergo fundamentum et lapis angularis ipse est [...]. Hoc aedificium modo clamat de cordibus vestris? hoc agit artificiosa manus Dei etiam per linguam nostram, ut ad illius aedificii fabricam conquadremini. Non enim frustra etiam de lignis quadratis aedificata est arca Noe, quae nihilominus figuram gestabat Ecclesiae. Quid est enim quadrati? Attendite similitudinem quadrati lapidis: similis debet esse christianus. In omni tentatione sua christianus non cadit; etsi impellitur, et quasi vertitur, non cadit: nam quadratum lapidem quacumque verteris, stat. Cadere visi sunt Martyres, cum percuterentur; sed quid dixit quaedam vox Cantici? *Cum ceciderit iustus non conturbabitur; quoniam Dominus confirmat manum eius*. Sic ergo conquadramini, ad omnes tentationes parati; quidquid impulerit, non vos evertat. Stantem te inveniat omnis casus. Erigeris ergo in hanc fabricam affectu pio, religione sincera, fide, spe, caritate; et ipsum aedificari ambulare est. In istis civitatibus alia est fabrica aedificiorum, alii sunt cives inhabitantes in fabrica: illa civitas civibus suis aedificatur, ipsi sunt lapides qui sunt cives; lapides enim vivi sunt”, tłum. J. Sulowski, PSP 40, Warszawa 1986, 114.

⁴⁷ Tamże, CCL 39, 1200: „Attendite similitudinem quadrati lapidis: similis debet esse christianus”, PSP 40, 114.

nie ulega wątpliwości – nie oznacza bynajmniej automatycznie podobieństwa, ale zakłada konieczność podejmowania rozlicznych działań prowadzących do jego osiągnięcia. Działania te nie są jednak jednorazowym aktem. Nabywanie świętości widzieć bowiem trzeba jako niczym nie ograniczony proces rozwoju prowadzący do coraz większej świętości, czyli wierności Bogu w coraz mniejszych rzeczach. Ponieważ budowanie Kościoła dokonuje się na fundamencie jakim jest Chrystus, dlatego kamień ciosany, który stanowi materiał właściwy do wznoszenia budowli Kościoła, winien posiadać kształt odpowiadający woli Chrystusa – fundamentu. Stawanie się kamieniem ciosanym, o co apeluje Augustyn, oznacza zatem proces doskonalenia moralno-duchowego, podejmowany według wskazań Chrystusa. Powyższe rozważania nie pozostają bez wpływu na wyłaniający się z lektury *Enarrationes in Psalmos* obraz Kościoła. Porównany przez Augustyna do budowli wznoszonej na fundamencie jakim jest Chrystus, winien on być postrzegany jako wspólnota ludzi ochrzczonych, którzy nieustannie podejmują trud wpisany w proces nabywania coraz to większej doskonałości, będący realizacją Bożych nakazów. Krótko mówiąc, Kościół dla Augustyna to wspólnota ludzi, która wciąż podejmuje swoje moralno-duchowe odnowienie. Co więcej, ponieważ „budowanie jest postępowaniem”⁴⁸, dlatego stan wznoszenia budowli Kościoła warunkowany jest zachowaniem, czyli zależy od postępów chrześcijan, jakich dokonują w procesie nabywania moralnej doskonałości. Znaczy to, że Kościół budują wyznawcy Chrystusa świętością swego życia, zaś stan budowy Kościoła, a tym samym – o ile można tak powiedzieć – jego piękno objawia się poprzez świętość życia jego członków. Oznacza to, że kondycja moralna społeczności Kościoła nie pozostaje bez wpływu na jego postrzeganie przez społeczeństwo.

Zasygnalizowana po raz kolejny kwestia nabywania doskonałości moralnej przez członków Kościoła, jak również zwrócenie uwagi na wartość świętości chrześcijańskiego życia, nie są jednak jedynymi elementami powyższej wypowiedzi Augustyna, który współtworzy zarysowany już wcześniej obraz Kościoła. Ważnym podkreślenia jest bowiem to, iż Augustyn w przytoczonej wypowiedzi stwierdza, że fundamentem Kościoła jest Chrystus, co zakłada przede wszystkim wierność Chrystusowej doktrynie. Innymi słowy, o czym wspomniano już wcześniej, w Kościele nie powinna być nigdy głoszona inna nauka niż nauka Chrystusa. Co więcej, biskup Hippony, przywołując werset z Psalmu 36, uświadamia tym samym słuchaczom kazań, iż Bóg udziela swego wsparcia tylko sprawiedliwym, a więc tym, którzy kroczą drogą Bożych przykazań. W kontekście eklezjologicznych rozważań Autora *Objaśnień Psalmów* zakłada to obecność we wspólnocie Kościoła przekonania, iż Bóg nigdy nie sprzyja grzesznikom, będącego jednym z czynników motywujących do posłuszeństwa Bożym nakazom.

Do wznoszenia budowli Kościoła wezwani są jednak nie tylko ci, którzy podniesieni na tę budowlę, jak mówi Augustyn, „uczuciem pobożności,

⁴⁸ Tamże, CCI 39, 1201: „aedificari ambulare est”, PSP 40, 114.

szczerą religijnością, przez wiarę, nadzieję i miłość⁴⁹, budują go świętością swego życia. Zadanie tego mają się podjąć także grzesznicy, których Bóg wciąż wzywa do nawrócenia, czyli do wejścia na drogę rozwoju moralno-duchowego, będącego, jak wiemy, udziałem w budowaniu Kościoła:

„Nieustannie wzywa do poprawy, do pokuty, wzywa poprzez dobrodziejstwa ze strony stworzeń, poprzez użyczenie czasu życia, wzywa poprzez przemawiającego, przez wewnętrzne myśli, przez razy spuszczonej kary, wzywa przez zmiłowanie pocieszenia: «Wyrozumiały i wielkiego miłosierdzia»⁵⁰.

Zagadnieniu temu poświęca nieco miejsca Autor *Enarrationes in Psalmos* w komentarzu do Psalmu 102, gdzie dla wyrażenia swoich myśli posługuje się przykładem kruka, który wysłany z arki Noego do niej nie powrócił. Ten mało istotny szczegół, jakby się mogło wydawać, odnotowany w Księdze Rodzaju (8, 7), ma jednak istotne znaczenie dla naszych rozważań. Można bowiem przypuszczać, że Augustyn w oparciu o to wydarzenie, chciał powiedzieć, iż kruk symbolizujący grzesznika, który wysłany z arki do niej nie powrócił, oznacza wszystkich, którzy przebywając w Kościele, pomimo kierowanych do nich słów zachęty do wejścia na drogę wierności Bogu, wciąż odkładają ostateczną decyzję o nawróceniu, a tym samym rezygnują z ofiarowanej im przez Boga możliwości zbawienia:

„«Miłosierny i łaskawy Pan, wyrozumiały i wielkiego miłosierdzia». W czym tak wyrozumiały? W czym okazuje się wielkie miłosierdzie? Popelnia się grzech, a żyje się; mnożą się grzechy, umacnia się życie. [...] Ty zaś sobie myślisz: Dzień dzisiejszy się kończy, tak samo będzie jutro, przecież jutro to nie ostatni dzień. Przychodzi trzeci, a wraz z nim jego gniew. Bracie, nie spóźnij się z nawróceniem do Pana (por. Syr 5, 8). Są tacy, którzy gotują się do nawrócenia i odkładają je, i na nich spełnia się krakanie kruka: «Cras, cras», czyli jutro, jutro? Kruk wysłany z arki nie powrócił (por. Rdz 8, 7). Bóg nie oczekuje odkładania głosem kruka, ale wyznania wzdychaniem gołąbki. Gołąbka wysłana powróciła. Dopóki brzmi: «Cras, cras», czyli jutro, jutro? Zważaj na ostatnie «cras» czyli jutro, bo nie wiesz, które jest ostatnie, niech ci starczy, żeś dożył do dzisiejszego, grzeszniku. Słyszałeś, przyzwyczaiłeś się do częstego słyszenia, słyszałeś i dziś. Jak codziennie słyszysz, tak codziennie się nie poprawiasz⁵¹.

⁴⁹ Tamże CCL 39, 1201: „affectu pio, religione sincera, fide, spe, caritate”, PSP 40, 114.

⁵⁰ Tamże 102, 16, CCL 40, 1466: „Vocat undique ad correctionem, vocat undique ad poenitentiam, vocat beneficiis creaturae, vocat impertiendo tempus vivendi, vocat per lectorem, vocat per tractatorem, vocat per intimam cogitationem, vocat per flagellum correptionis, vocat per misericordiam consolationis: *Longanimis et multum misericordiae*”, PSP 40, 392.

⁵¹ Tamże 102, 16, CCL 40, 1466-1467: „*Miserator et misericors Dominus, longanimis et multum misericordiae*. Quid tam longanimem? quid tam multum in misericordia? Peccatur et vivitur; accedunt peccata, augetur vita [...]. tu autem cum quotidie dicis, «Finitur hodiernus dies, et sic ero et crastino die, non enim cras erit ultimus»; et tertio die: et subito venit ira eius. Frater, non tardes converti ad

c) **Arka Noego – *Ecclesia persecutata***. Augustyn w swych rozważaniach na temat Kościoła, jakie snuje w *Enarrationes in Psalmos* w oparciu o alegoryczną interpretację arki Noego i związanych z nią wydarzeń, porusza jeszcze jedno ważne zagadnienie, a mianowicie kwestię prześladowania Kościoła. Czyni to, komentując pierwszy werset Psalmu 128: „Często napadali na mnie od mojej młodości”. Zdaniem Augustyna, prześladowanie Kościoła miało miejsce od samego początku jego istnienia i trwa nieustannie. Świadczyć ma o tym – zdaniem Hipponczyka – nie tylko fakt, iż arka Noego czyli Kościół musiała znosić wszystkich, którzy okazali się niewierni Bogu i zginęli w czasie potopu, ale także wiele innych zdarzeń odnotowanych na kartach Starego i Nowego Testamentu:

„Kościół mówi o tych, których znosi cierpliwie, jakby chciał powiedzieć: Czy także nie teraz? Kościół był od dawna; odkąd powołani zostali święci, odtąd istnieje Kościół na ziemi. Niegdyś w osobie samego Abla był Kościół (por. Rdz 4, 8) i był napastowany przez złego brata, zatraconego Kaina. Kiedyś był jedynie w osobie Henocha (por. Rdz 5, 24), zgłodzonego przez niegodziwców. W swoim czasie tylko dom Noego stanowił Kościół, i znosił wszystkich, którzy wyginęli na skutek potopu, a jedynie arka pływała po falach i osiadła na miejscu suchym (por. Rdz 6, 8). Kiedy indziej jedynie w osobie Abrahama był Kościół, a wiemy ile zniósł on ze strony niegodziwych. W osobie jednego tylko syna jego brata, w osobie Lota i w jego domu w Sodomie był Kościół, i znosił niegodziwość i przewrotność mieszkańców Sodomy, aż Bóg wybawił go spośród nich (por. Rdz 19, 4). Zaczął istnieć Kościół również pośród narodu Izraela; wycierpiał swoje ze strony Faraona w Egipcie. Zaczął także istnieć Kościół, to znaczy dla ludu Izraela, w licznych świętych: Mojżesz oraz inni święci znosili niegodziwych Żydów i lud izraelski. Przyszedł czas i na Pana naszego Jezusa Chrystusa. Ewangelia była przepowiadana, zgodnie ze słowami psalmu: «Ogłosiłem je i opowiedziałem, są ponad miarę liczne» (Ps 39, 6). Co znaczy: «ponad miarę?» Nie tylko ci uwierzyli, którzy przynależą do liczby świętych, ale i «ponad miarę» wejdą: wielu sprawiedliwych, ale nie mniej niegodziwych. I znosili sprawiedliwi niegodziwych. Kiedy? W Kościele. Czyżby jedynie teraz, kiedy istnienie jego się liczy, odkąd wspomina? Zatem, żeby obecnie nie dziwił się Kościół, albo raczej żeby ktoś w Kościele nie dziwił się, ktoś pragnący stanowić dobrą część Kościoła, niechaj posłucha go jako swojej matki mówiącej: Nie dziw się temu, synu: «Często napadali na mnie od młodości mojej»⁵².

Dominum. Sunt enim qui praeparant conversionem, et differunt, et fit in illis vox corvina, «Cras, cras». Corvus de arca missus, non est reversus. Non quaerit Deus dilationem in voce corvina, sed confessionem in gemitu columbino. Missa columba reversa est. Quamdiu: Cras, cras? Observa ultimum cras: quia ignoras quod sit ultimum cras, sufficiat quod vixisti usque ad hodiernum peccator», PSP 40, 392.

⁵² Tamże 128, 2, CCL 40, 1882: „Ecclesia loquitur de his quos tolerat, et tamquam diceretur: Numquid modo? Olim est Ecclesia; ex quo vocantur sancti, est Ecclesia in terra. Aliquando in solo Abel Ecclesia erat, et expugnatus est a fratre malo et perduto Cain. Aliquando in solo Enoch Ecclesia

Lektura wspomnianego komentarza do pierwszego wersetu Psalmu 128, który dotyczy w znacznej części tematyki prześladowania Kościoła, zasygnalizowanej przez Autora *Ennarationes in Psalmos* za pomocą alegorycznej interpretacji niektórych biblijnych wydarzeń, pozwala ponadto stwierdzić, iż Augustyn upatruje przyczynę prześladowań w braku przyzwolenia Kościoła na wykroczenia moralne, których dopuszczają się grzesznicy:

„Dlaczego napadali? «Tymczasem nie mogli mi dać rady. Na grzbiecie moim budowali grzesznicy; przez długi czas dopuszczali się niesprawiedliwości». Dlaczego dręczyli? «Ponieważ nie mogli mi dać rady». Co znaczy: «nie mogli mi dać rady?» Budować. Co znaczy «nie mogli mi dać rady?» Nie wyraziłem zgody na ich zło. Wszelki bowiem zły dlatego prześladowuje dobrego, że mu dobry nie przyznaje racji w czynieniu źle. Czyni coś złego, nie skarci biskup, biskup jest dobry: biskup skarci, wówczas biskup jest zły. Zabierze coś, zamilczy obrabowany, dobry jest; niech tylko coś powie i upomni, choćby nie odebrał, jest zły. Zły jest ten, kto karci złodzieja, a dobry ten co zabiera! Niech postępuje wedle powiedzenia: «Jedźmy i pijmy, bo jutro pomrzemy» (Iz 22, 13). Przeciwnie głosi Apostoł: «Złe mowy psują dobre obyczaje. Bądźcie trzeźwi i nie grzeszcie» (1Kor 15, 32-34). Niech rozbrzmiewa słowo, niechaj brzmi napomnienie sprzeciwiające się rozkoszy⁵³.

erat, et translatus est ab iniquis. Aliquando in sola domo Noe Ecclesia erat, et pertulit omnes diluvio perierunt, et sola arca natavit in fluctibus, et evasit ad siccum. Aliquando in solo Abraham Ecclesia erat, et quanta pertulit ab iniquis, novimus. In solo filio fratris eius Lot, et in domo eius in Sodomis Ecclesia erat, et pertulit Sodomorum iniquitates et perversitates, quousque Deus eum de medio ipsorum liberavit. Coepit esse et in populo Israel Ecclesia; pertulit Pharaonem et Aegyptios. Coepit et in ipsa Ecclesia, id est in populo Israel, numerus esse sanctorum: Moyses et caeteri sancti pertulerunt iniquos Iudaeos populum Israel. Ventum est et ad Dominum nostrum Iesum Christum, praedicatum est Evangelium, dixit in Psalmis: *Annuntiavi et locutus sum, multiplicati sunt super numerum*. Quid est, *super numerum*? Non solum illi crediderunt qui pertinent ad numerum sanctorum; sed et *super numerum* intrarunt: multi iusti, sed et plures iniqui; et pertulerunt iusti iniquos. Quando? In Ecclesia. Numquid modo solum, ex quo enumerat, ex quo commemorat? Ideo ne miraretur modo Ecclesia, vel ne quisquam miraretur in Ecclesia, volens esse membrum bonum Ecclesiae, audiat et ipsam Ecclesiam matrem suam dicentem sibi: *Noli mirari ad ista, fili: Saepe expugnaverunt me a iuventute mea*”, tłum. J. Sulowski, PSP 42, Warszawa 1986, 54.

⁵³ Tamże 128, 4, CCL 40, 1882: „Quare expugnaverunt? *Etenim non potuerunt mihi. Super dorsum meum fabricaverunt peccatores; longe fecerunt iniustitiam suam*. Quare expugnaverunt? *Quia non potuerunt mihi*. Quid est, *non potuerunt mihi*? Fabricare. Quid est, *non potuerunt mihi*? Non illis consensi ad malum. Omnis enim malus ideo persequitur bonum, quia non illi consentit bonus ad malum. Faciat aliquid mali, non obiurget episcopus, bonus est episcopus: obiurget episcopus, malus est episcopus. Rapiat aliquid, taceat cui rapit, bonus est: saltem loquatur et reprehendat, etsi non repetat, malus est. Malus est qui reprehendit raptorem, et bonus est qui rapit! *Ambulet: Manducemus et bibamus; cras enim moriemur*. Contra Apostolus: *Corrumpunt bonos mores colloquia mala. Sobrii estote iusti, et nolite peccare*. Sonat verbum, sonat sermo contradictor libidinis”, PSP 42, 55.

A ponieważ koniec prześladowań nastąpi dopiero wraz z powtórным przyjsciem Syna Bożego⁵⁴, dlatego też ich obecność uznać należy za świadectwo nieustannej wierności Kościoła swej ewangelizacyjnej misji. Według Augustyna, misja ta, w którą wpisany jest stanowczy sprzeciw wobec niegodnych chrześcijanina zachowań, połączona z postawą tolerancji, może z czasem zawocować przemianę życia grzesznika, czyli jego nawróceniem:

„Mam cię znosić, dokąd nie nadejdzie koniec. Tak bowiem zostało mi nakazane, żebym z cierpliwością przynosił owoc (por. Łk 8, 15). Nie mogę cię poprawić, znoszę cię. Może znosząc cię, poprawisz się. Jeżeli nie poprawię cię aż do końca, będę cię tolerował aż do końca”⁵⁵.

Można zatem powiedzieć, iż w obrazie arki czyli domu Noego, który „znoślił wszystkich, którzy wyginęli na skutek potopu”⁵⁶ widział biskup Hippony Kościół, który pomimo tego, iż z racji pełnienia funkcji strażnika chrześcijańskiej moralności jest prześladowany przez kroczących drogą nieprawości, to w pełni szanuje on przekonania każdego człowieka, nawet jeśli jego moralne wybory są dalekie od wskazań zawartych w Chrystusowej Ewangelii. Nieustanna wierność Kościoła posłudze głoszenia Ewangelii wynika zaś z jego przekonania, iż tylko w arce, czyli w Kościele Chrystusowym istnieje możliwość osiągnięcia zbawienia⁵⁷:

„Wierzyć bowiem w Chrystusa znaczy miłować Go. Nie jak demony wierzą (por. Jk 2, 19), ale nie miłują, i dlatego chociaż wierzyli powiadali: «Czego chcesz od nas, Synu Boży?» (Mt 8, 29). My natomiast w taki sposób uwierzyliśmy w niego, miłując go, żebyśmy nie mówili: «Czego chcesz od nas?, ale raczej: Do ciebie należymy, tyś nas odkupił». Zatem wszyscy, którzy w taki sposób wierzą, są niczym żywe kamienie, z których buduje się świątynię

⁵⁴ Por. tamże 128, 7, CCL 40, 1885: „et usque in finem super dorsum meum eris, usque ad tempus. Numquid semper super dorsum meum eris? Veniet enim qui inde te excutiat: veniet tempus messis, veniet finis saeculi; immittet Deus messorum”, PSP 42, 57: „I aż do końca będziesz na moim grzbiecie, aż do czasu. Czyż zawsze będziesz na moim grzbiecie? Wszak przyjdzie ten, który cię zrzuci. Przyjdzie czas żniwa, nadejdzie koniec świata, pośle Pan żniwiarzy”.

⁵⁵ Tamże: „portare te habeo quousque veniat finis: sic enim mihi praeceptum est, ut fructum afferam cum tolerantia. Non te corrigo, tolero te: aut forte, cum tolero te, corrigis te. Si non te corrigis usque in finem, tolero te usque in finem”, PSP 42, 57.

⁵⁶ Tamże, 128, 2, CCL 40, 1882: „pertulit omnes qui diluio perierunt”, PSP 42, 54.

⁵⁷ Powyższe stwierdzenie nie oznacza, iż Augustyn nie dopuszcza zbawienia poza Kościołem. Por. M. Terka, *O możliwości zbawienia poza Kościołem. Wybrane zagadnienia soteriologii św. Augustyna*, VoxP 34 (2014) t. 62, 538: „Jeśli bowiem rozumie się [Kościół] jako wspólnotę chrześcijan zjednoczonych ze sobą wiarą w Chrystusa i świętymi sakramentami, to wydaje się, że św. Augustyn widzi możliwość zbawienia ludzi znajdujących się poza nią. W myśli i nauczaniu biskupa Hippony można bowiem znaleźć opisy takich właśnie sytuacji, czego dowodem są jego wypowiedzi o ludziach poświęcających się pracy dla swej ziemskiej ojczyzny, czy też wskazywanie tych, którzy dzięki łasce Bożej są sprawiedliwi i uzyskują zbawienie mimo, że nie należą do widzialnego Kościoła lub też nie otrzymali uświęcenia mocą sakramentów”.

Bożą (por. 1P 2, 5). Niczym drzewo nie podlegające zniszczeniu, z którego została zbudowana owa arka, jaka podczas potopu nie mogła zatonać (por. Rdz 6, 14). Jest zaś to świątynia, czyli sami ludzie, gdzie prosi się Boga, i Bóg wysłuchuje. Ktokolwiek modliłby się poza świątynią Bożą do Boga, nie zostałby wysłuchany, aby otrzymać ów pokój niebieskiej Jerozolimy, choćby nawet został wysłuchany odnośnie niektórych rzeczy doczesnych, jakich Bóg udziela nawet poganom. Wszak nawet demony zostały wysłuchane, żeby mogły wejść w wierze (por. Mt 8, 31-32). Być wysłuchanym na życie wieczne, jest czymś innym, i nie zostaje to użyzione inaczej, jak tylko gdy modli się w świątyni Boga⁵⁸.

Podsumowując należy zauważyć, iż bez wątpienia nauka św. Augustyna o Kościele ulegała ewolucji, jak zresztą chyba wszystkie obszary jego refleksji, zarówno filozoficznej, jak i teologicznej. Zmieniało się patrzenie Autora *Objaśnień Psalmów* na misterium Kościoła, a zarazem rozwijała się jego świadomość eklezjalna, co dobrze uchwycił Hans Urs von Balthasar, który pisał:

„[Dokonało się przejście] od samego tylko uznania Kościoła katolickiego do pełnej egzystencji, pełnego życia życiem Kościoła. Jest to droga od filozofii lat młodości do dojrzałości teologicznej, od spekulującej, sobą zajętej egzystencji prywatnej do głoszącej naukę, żyjącej tylko dla Kościoła egzystencji biskupa i kapłana⁵⁹.

Przejawem owej świadomości są bez wątpienia *Enarrationes in Psalmos*, w którym to dziele biskup Hippony objaśnia rzeczywistość Kościoła, dokonując alegorycznej wykładni wielu biblijnych symboli i znaków, w tym także arki Noego oraz związanych z nią wydarzeń. Jak wynika z przeprowadzonych powyżej analiz, rozważania ukazujące przy pomocy alegorycznej interpretacji arki rzeczywistość Kościoła, choć stanowią tylko część eklezjologicznej refleksji Augustyna zawartej w *Objaśnieniu Psalmów*, to zawierają ważne elementy współtworzące jego naukę na temat Kościoła. Kościół opisany przy pomocy arki Noego to bowiem przede wszystkim Kościół powszechny,

⁵⁸ Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 130, 1, CCL 40, 1898: „Hoc est enim credere in Christum, diligere Christum: non quomodo daemones credebant, sed non diligebant; et ideo quamvis crederent, dicebant: *Quid nobis et tibi est, Fili Dei?* Nos autem sic credamus, ut in ipsum credamus, diligentes eum, et non dicamus: *Quid nobis et tibi est?* sed dicamus potius: Ad te pertinemus; tu nos redemisti. Omnes ergo qui sic credunt, tamquam lapides sunt vivi, de quibus templum Dei aedificatur; et tamquam ligna imputribilia, ex quibus arca illa compacta est, quae in diluvio mergi non potuit. Hoc autem templum est, id est ipsi homines, ubi rogatur Deus, et exaudit. Quisquis enim praeter templum Dei oraverit Deum, non exauditur ad illam pacem supernae Ierusalem, etsi exauditur ad quaedam temporalia, quae Deus et Paganis donavit. Nam et ipsi daemones exauditi sunt, ut irent in porcos. Exaudiri ad vitam aeternam aliud est, nec conceditur nisi ei qui in templo Dei orat”, PSP 42, 72.

⁵⁹ H.U. von Balthasar, *W pełni wiary*, tłum. J. Fenrychowa, Kraków 1991, 541.

którego wspólnotę tworzą wszystkie narody świata, zaś jedynym warunkiem włączającym w jego organizm jest nawrócenie i chrzest. Owa powszechność i związany z nią rozwój przestrzenny i ilościowy Kościoła to efekt głoszenia przez Kościół Ewangelii, której przepowiadanie w całym jego zbawczym oddziaływaniu winno zająć miejsce priorytetowe. Co więcej, Kościół, czyli arka Noego, to wspólnota ludzi świętych i grzesznych, która świadoma swej niedoskonałości, nieustannie podejmuje trud oczyszczenia, dążąc tym samym do coraz to większej doskonałości moralnej. Tego rodzaju działanie znamionujące członków Kościoła to wyraz nie tylko troski o własne zbawienie, lecz także przejaw obecnej w Kościele świadomości współodpowiedzialności za zbawienie bliźnich, a tym samym przekonania o wartości świadectwa chrześcijańskiego życia. Świadectwo to, jako jeden z czynników mobilizujących innych do wierności Bogu, nie zwalnia jednak – zdaniem Augustyna – z trudu głoszenia przez wiernych Chrystusowej Ewangelii. Ponadto Kościół to wspólnota wiernych, która w całym procesie moralnej odnowy kieruje się wyłącznie wskazaniem Chrystusa, zaś postępy członków Kościoła w nabywaniu moralnej doskonałości nie pozostają bez wpływu na postrzeganie Kościoła jako instytucji. Kościół ukazany przy pomocy arki Noego to także – w opinii Augustyna – Kościół, któremu obca jest postawa dyskryminacji. Nie wyłącza on bowiem ze swej wspólnoty grzeszników, którzy świadomi swej grzeszności, pomimo kierowanych do nich słów zachęty, odkładają ostateczną decyzję o nawróceniu, rezygnując w ten sposób z możliwości zbawienia. Kościół – arka ma być ponadto miejscem głoszenia Prawdy, która jako źródło zbawienia winna być przekazywana wszystkim bez jakichkolwiek przemilczeń bądź zafałszowań. Arka Noego obrazuje również Kościół, którego istotną cechą jest wierne stanie na straży moralności chrześcijańskiej, czego przejawem jest brak przyzwolenia Kościoła na zło, co – zdaniem Augustyna – jest przyczyną jego nieustannych prześladowań. Wierne stanie Kościoła na straży moralności chrześcijańskiej wynika zaś z przekonania, iż *extra Ecclesiam nulla salus*.

NOAH'S ARC – A SYMBOL OF THE CHURCH
IN THE *ENARRATIONES IN PSALMOS* BY ST. AUGUSTINE

(Summary)

St. Augustine is regarded as master of the allegorical interpretation of the Holy Scriptures. It consists in drawing out from the biblical text the deepest meaning. Using such kind of interpretation, he tried in one of his greatest exegetical works – *Enarrationes in Psalmos*, to explain for his faithful the mystery of the Church by means of a number of motives from the parables, biblical topographic and cosmic subjects, as well as from many biblical events and personages, interpreted in an allegorical spirit. So, in this article an effort has been made to

show only some ideas of Augustine's ecclesiological reflections that look as fruit of his allegorical interpretation of Noah's Arc and the happenings related to it. The carried out analyses show that the figure of Noah's Arc and the happenings related to it, served the bishop of Hippona to present the Church as a community composed of all nations of the world which are being incorporated in its organism after a previous conversion and receiving baptism as a result of proclamation the Gospel which should perform a priority role in the saving service of the Church. In Augustine's opinion, the Church should be the place of proclamation the Truth, the teaching of which in the Church should be characterized by absolute fidelity to the Christian doctrine. What's more, the Church is a community of saint and sinful people. It unceasingly undertakes strenuous efforts of moral cleaning, striving thereby for a growing moral perfection. That community is also characterized by awareness of a shared responsibility for the salvation of others, as well as by a conviction of the value of testifying to the holiness of life and the need of proclaiming the Word of God. These constitute an essential factor which mobilizes to a growing fidelity in fulfilling the will of God expressed in the commandments, and to undertaking a strenuous effort to proclaim the Gospel. The carried out analyses also allow to ascertain that the moral renewal undertaken by the members of the Church, should take place in accordance with the recommendations of Christ, and their progress in acquiring moral perfection does not remain without influence on perceiving the institution of the Church. Also obdurate sinners are members of the Church, those who, in spite of the words of encouragement addressed to them that they might start a way of fidelity to God, they put off the final decision of conversion, resigning in this way from the possibility of salvation, offered to them by God. The Church shown by means of an arc, is a Church unceasingly persecuted because it does not give consent to moral violations by the sinners, having a tolerating attitude toward them, in hope of their conversion. To Augustine's vision of the Church belongs also his faithful safeguard of the Christian morality, as well as his fidelity in the service of proclaiming the Gospel. Both flow from the conviction of impossibility of one's salvation outside the Church.

Key words: St. Augustine, *Enarrations on the Psalms*, Noah's arc, Church.

Słowa kluczowe: Św. Augustyn, *Enarrationes in Psalmos*, arka Noego, Kościół.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- AUGUSTINUS, *De civitate Dei*, ed. B. Dombart – A. Kalb, CCL 47-48, Turnhout 1955, tłum. W. Kubicki: Św. Augustyn, *Państwo Boże*, Kęty 1998.
- AUGUSTINUS, *De Genesi ad litteram imperfectus liber*, PL 34, 219-246.
- AUGUSTINUS, *De unitate credendi*, PL 42, 65-92, tłum. J. Sulowski: Św. Augustyn, *O pożytku wiary*, w: Św. Augustyn, *Pisma przeciw manichejczykom*, PSP 54, Warszawa 1990, 33-65.

- AUGUSTINUS, *De vera religione*, PL 34, 121-172, tłum. J. Ptaszyński: Św. Augustyn, *O prawdziwej wierze*, w: Św. Augustyn, *Dialogi filozoficzne*, Kraków 1999, 733-818.
- AUGUSTINUS, *Enarrationes in Psalmos*, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 38-40, Turnhout 1956, tłum. J. Sulowski: Św. Augustyn, *Objaśnienia Psalmów*, PSP 37-42, Warszawa 1986.
- AUGUSTINUS, *Epistula* 149, PL 33, 630-645.
- AUGUSTINUS, *In Joannis evangelium tractatus CXXIV*, ed. R. Willems, CCL 36, Turnhout 1954, 1-688, tłum. W. Szoldrski – W. Kania: Św. Augustyn, *Homilie na Ewangelie i Pierwszy List św. Jana*, PSP 15/1, Warszawa 1977, 27-551; PSP 15/2, Warszawa 1977, 9-379.
- CYPRIANUS, *Epistula ad Magnum*, PL 3, 1137-1165.
- CYRILLUS HIEROSOLYMITATUS, *Catecheses ad illuminandos*, PG 33, 331-1059, tłum. W. Kania: Św. Cyryl Jerozolimski, *Katechezy*, PSP 9, Warszawa 1973.
- HILARIUS PICTAVIENSIS, *Tractatus mysteriorum*, éd. J.P. Brisson, SCh 19, Paris 1967, 15-180, tłum. E. Stanula: Św. Hilary z Poitiers, *Traktat o Tajemnicach*, PSP 63, Warszawa 2002, 202-233.
- IUSTINUS, *Dialogus cum Tryphone Iudaeo*, PG 6, 472-800, tłum. A. Lisiecki: Św. Justyn, *Dialog z Żydem Tryfonem*, POK 4, Poznań 1926, 97-351.
- TERTULIANUS, *De baptismo*, PL 1, 1197-1305, tłum. E. Stanula: Tertulian, *O chrzcie*, w: Tertulian, *Wybór pism*, PSP 5, Warszawa 1970, 133-154.

Opracowania

- ANDOKOVA M., *Le symbolisme de l'eau dans les dix Tractatus in primam epistolam Iohannis ad Parthos de saint Augustin*, Grenoble 2002.
- BALTHASAR VON H.U., *W pełni wiary*, tłum. J. Fenrychowa, Kraków 1991.
- BARBONE S., *El número en Augustin*, „Augustinus” 44 (1999) 35-49.
- BARDSKI K., *Patrystyczna egzegeza alegoryczna – użycie czy nadużycie tekstu biblijnego?*, VoxP 23 (2003) t. 44-45, 49-65.
- BARDSKI K., *W Kościele – poza Kościołem. Alegoryczna eklezjologia biblijna tradycji chrześcijańskiej*, WST 18 (2005) 157-164.
- BARDY G., *Święty Augustyn człowiek i dzieło*, tłum. Z. Kobylańska, Warszawa 1955.
- BARTNIK C.S., *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2010.
- BLAISE A., *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg 1955.
- CAMPENHAUSEN C., *Ojcowie Kościoła*, tłum. K. Wierszyłowski, Warszawa 1998.
- CHIDESTER D.S., *The Symbolism of Learning in St. Augustine*, HTR 76 (1983) 73-90.
- CIEŚLUK M., *Symbolika ptaków w „Enarrationes in Psalmos” św. Augustyna*, VoxP 28 (2008) t. 52/1, 87-107.
- CILLERNELO L., *Origen del simbolismo del numerosiete en S. Augustin*, CD 165 (1953) 501-511.
- CORSATO C., *Biblia w interpretacji Ojców Kościoła*, tłum. K. Kubis, Kraków 2007.
- CYTOWSKA M. – SZELEST H., *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1994.
- DANIELOU J., *Sacramentum futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*, Paris 1950.
- DELAMARE T., *Lorsque St. Augustin expliquait les Psaumes*, VS 82 (1950) 115-136.
- DRĄCZKOWSKI F., *Patrologia*, Pelplin – Lublin 1998.

- FIODOROWICZ M., *Teologia Ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą*, tłum. W. Szymona, Kraków 2009.
- FORSTNER D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska – P. Pachciarek – R. Turzyński, Warszawa 1990.
- GERSTMANN A., *Św. Augustyn jako teolog, duszpasterz i człowiek*, RuT 2 (1930) 49-58.
- KOPALIŃSKI W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- LAVERE G., *Metaphor and Symbol in St. Augustine's „De civitate Dei”*, w: *Augustine*, ed. J. Dunn – I. Harris, Cheltenham 1997, 370-388.
- LEON-DUFOUR X., *Słownik Nowego Testamentu*, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1986.
- LEVIS J.P., *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1968.
- LURKER M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989.
- ŁACH S. – WEGNER H., *Arka Noego*, EK I 921.
- OLIVAR A., *La predicación cristiana antigua*, Barcelona 1991.
- PETER M., *Księga Rodzaju*, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, t. 1, red. M. Peter, Poznań 1991, 4-90.
- PIESZCZOCH S., *Patrologia. Wprowadzenie w studium Ojców Kościoła*, Gniezno 1998.
- PONTET M., *L'exégèse de St. Augustin predicateur*, Paris 1945.
- RAHNER K., *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1964.
- RONDET H., *Le symbolisme de la mer chez saint Augustin*, w: *Augustinus Magister. Congrès International Augustinien* (Paris, 21-24 septembre 1954), Paris 1954, 691-701.
- SANCHIS D., *Le Symbolisme communautaire du Temple chez Saint Augustin*, RAM 37 (1961) 137-147.
- SIMONETTI M., *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej*, tłum. T. Skibiński, Kraków 2000.
- Słownik teologii biblijnej*, red. B.M. Metzger – M.D. Coogan, tłum. zbior., Warszawa 1996.
- STANIEK E., *Komentarz do Pisma świętego jedną z form modlitwy patrystycznej*, TST 8 (1981) 173-174.
- STANIEK E., *Wielcy mówcy Kościoła: św. Augustyn*, MH 173 (1998) 48-52.
- STANULA E., *Od redakcji*, w: *Św. Augustyn, Objaśnienia Psalmów*, PSP 37, Warszawa 1986, 3-5.
- STAROWIEYSKI M., *Egzegeza Ojców Kościoła*, AK 115 (1990) 25-36.
- SUŁOWSKI J., *Wstęp*, w: *Św. Augustyn, Objaśnienia Psalmów*, PSP 37, Warszawa 1986, 7-32.
- SZYMANEK E., *Wykład Pisma Świętego Nowego Testamentu*, Poznań 1990.

